

Altaarstuk met de kruisiging en de tronende Maria
Joan Reixach
Midden 15de eeuw. Paneel, 215 x 142 cm
KASTEEL DE HAAR, HAARZUILENS

Gerestaureerd met steun van de Vereniging Rembrandt (mede dankzij haar VriendenLoterij Restauratiefonds)

Blikvanger

Een van de grote verrassingen in de tentoonstelling is het altaarstuk met de kruisiging en de tronende Maria uit Kasteel de Haar. Dit middenpaneel van een altaarstuk is geschilderd door de Spaanse kunstenaar Joan Reixach, die werkzaam was rond het midden van de 15de eeuw. Het is een van de weinige voorbeelden van vroege Spaanse schilderkunst in Nederlandse verzamelingen. Na een jarenlange restauratie, met een bijdrage van de Vereniging Rembrandt (mede dankzij haar VriendenLoterij Restauratiefonds), wordt het nu voor het eerst weer getoond.

LAURENS MEERMAN

Verzameld met hartstocht

De nieuwste attractie in de Efteling speelt zich af in een 'middeleeuwse' abdij en op TikTok kun je in anderhalve minuut kapoenstoof leren koken. De middeleeuwen zijn hip, maar dat is niet altijd zo geweest. De interesse kwam pas in de tweede helft van de 19de eeuw op gang. Voor die tijd werden de middeleeuwen als een donkere periode beschouwd en werd middeleeuwse kunst meestal als een curiositeit gezien. Vier eigenzinnige verzamelaars in Nederland dachten daar anders over. Museum Catharijneconvent toont nu hoogtepunten uit de collecties van deze pioniers.

De kruisiging
Giovanni di Paolo
ca. 1447. Tempera op paneel, 29 x 62 cm
RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM
(in bruikleen van Museum Catharijneconvent sinds 2013)

Kapelaan Gerard van Heukelum (1834-1910) kwam uit een welgestelde familie en dat was maar goed ook. Anders had hij in 1867 niet zo voortvarend kunnen toeslaan op een veiling in Keulen, waar hij maar liefst 21 vroege Italiaanse schilderijen kocht. De kwaliteit van de hele groep is wisselend, maar het ensemble bevat twee absolute voltreffers: *De kruisiging* van de Siënese kunstenaar Giovanni di Paolo en het fragment van *Maria met kind* van de meester van Badia a Isola. Van Heukelum kocht de schilderijen niet voor zichzelf, maar voor zijn museum in Utrecht. Wat enkele jaren ervoor begonnen was als een particuliere verzameling op zijn kapelaanskamer, was in 1862 een museumpje geworden op een afgescheiden gedeelte van de pastoriezolder bij de Catharinakerk.

In 1872 opende het museum onder de naam Aartsbisschoppelijk museum op een nieuwe locatie aan de Nieuwegracht. Een kaartje kostte dertig cent en al in 1876 kreeg het museum een bijzondere bezoeker over de vloer: de Franse schrijver Joris-Karl Huysmans – nu vooral bekend van zijn roman *À Rebours* (1884) – die in Nederland verbleef voor een familiebezoek. Huysmans was onder de indruk van de 'schilderijen van Duitse primitieven, uitgemergelde, bloedeloze christussen, die verwrongen en naar adem snakkend aan het houten kruis hangen. Langgerekte, etherische maagden, gebroken door verdriet, verwrongen van verscheurende angst, zijn in vervoering weergegeven met hun bleekgele huid tegen een achtergrond van effen goud of versierd met dooreengevlochten symbolen.' Zou het altaarstuk met *De kruisiging* uit de omgeving van de Meester van Lindau een van de 'Duitse primitieven' zijn die Huysmans in het museum zag? De beschrijving komt behoorlijk overeen, maar het is onzeker of het schilderij zich ten tijde van Huysmans' bezoek al in het museum bevond.

Madonna met kind
Meester van Badia a Isola
ca. 1300. Tempera op paneel, 40 x 41 cm
RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM
(in bruikleen van Museum Catharijneconvent sinds 2013)

Hoe het ook zij, Huysmans werd geraakt in het Aartsbisschoppelijk museum, en dat was Van Heukelums bedoeling. Hij wilde dat bezoekers iets van hun bezoek zouden opsteken, een stukje waardering voor het rooms-katholieke erfgoed, maar bovenal dat ze beseften dat dít hoogwaardige christelijke kunst was. Waaraan die kunst precies moest voldoen was niet helemaal duidelijk. Het ging om *gevoel*, dat hier een zekere mystieke kwaliteit betekende. Zodoende oversteeg de verzamelfocus van Van Heukelum de landsgrenzen. Een Mariabeeld uit Frankrijk kon immers hetzelfde waarachtige gevoel bevatten als een vroeg Italiaans of Duits schilderij. Een vroege datering was wel een voorwaarde, want nadat Jan van Eyck het realisme in de schilderkunst had geïntroduceerd, was volgens Van Heukelum dat wezenlijk christelijke gevoel juist verdwenen.

Daarnaast had Van Heukelums collectie middeleeuwse kunst nog een ander doel: hij wilde de kwaliteit van eigentijdse kerkelijke kunst verbeteren. Het ging vooral om de

Foto: Robin Gerritan

De twijfel van Jozef
Maker onbekend (Tirol)
ca. 1410. Paneel, 96,5 x 43,5 cm
KASTEEL HUIS BERGH, 'S-HEERENBERG

liturgische objecten, zoals cibories (kelken) en gewaden. De door Van Heukelum verzamelde middeleeuwse voorwerpen dienden nauwkeurig te worden bestudeerd en gekopieerd door edelsmeden en andere vaklieden. Zo zou er 'nieuwe' kerkelijke kunst ontstaan die net zo waarachtig christelijk was als de middeleeuwse, passend bij de bloeiperiode die het katholicisme in de tweede helft van de 19de eeuw in Nederland weer doormaakte. Want met moderne kelken die aan cocktailglazen deden denken en misgewaden met glitters zou die kerk nooit opnieuw kunnen groeien tot het invloedrijke instituut dat zij in de middeleeuwen was geweest.

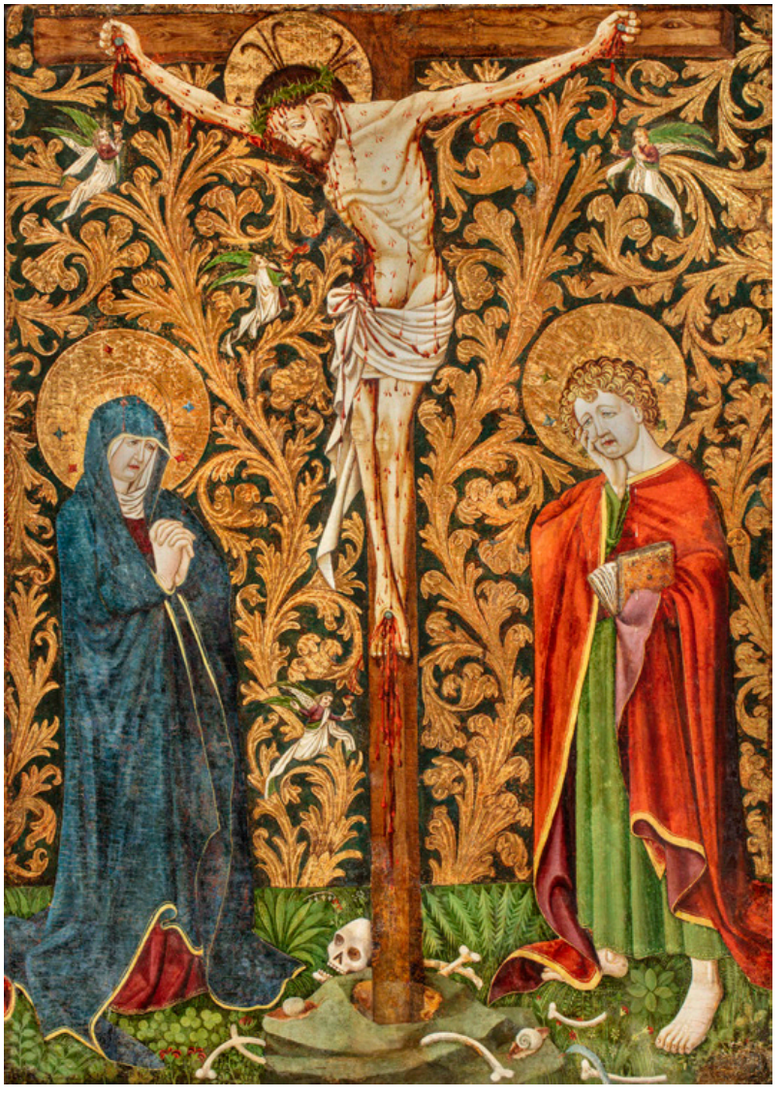
JAN HERMAN VAN HEEK

Ook de Twentse textielfabrikant Jan Herman van Heek (1873-1957) keek met verlangen naar de prominente rol die het christelijke geloof in de middeleeuwen had gehad. In een publicatie over zijn verzamelingen en zijn middeleeuwse woonhuis, Kasteel Huis Bergh, wijst hij de lezer in 1957 op de grote tegenstelling 'in wereldbeschouwing en streven' tussen de middeleeuwen en zijn eigen tijd. 'De middeleeuwen, waarin geloof in God en de leer van Christus de bezielende krachten zijn geweest voor het leven en voor alle grote werken die werden tot stand gebracht. Het heden, dat door zijn techniek alle natuurkrachten aan zich dienstbaar wil maken, waaraan het gevaar is verbonden, dat de mens ten onrechte meent zelf de scheppende en dirigerende kracht in onze wereld te zijn, onder voorbijzien van een hogere leiding.'

Toch was Van Heek een ander type verzamelaar dan Van Heukelum. Meer dan mensen iets laten zien of leren wilde hij iets bewaren en doorgeven. Als het hem in 1921 inderdaad was gelukt om *De kerstnacht* van Geertgen tot Sint Jans – thans in de National Gallery in Londen – te verwerven, dan had hij dat schilderij vanwege het grote belang aan het Nederlandse volk willen schenken, maar zelf verzamelde Van Heek lange tijd niet met het oog op een publiek. Zijn collectie middeleeuwse schilderijen, handschriften en andere objecten begon met de wens om Kasteel Huis Bergh in stijl in te richten. Dat zijn verzamelactiviteiten doorgingen toen de inrichting was voltooid, getuigt van de grote passie die Van Heek inmiddels had ontwikkeld voor de middeleeuwen. En ook hij beperkte zich niet tot kunst die in Nederland was gemaakt. Anders had hij nooit de *Engel* gekocht die oorspronkelijk deel uitmaakte van het grote altaarstuk in de Dom van Siena, geschilderd door de fameuze kunstenaar Duccio. Een ander hoogtepunt uit de collectie, 'het wellicht merkwaardigste schilderij van het Huis Bergh' aldus Van Heek, is een vroeg Oostenrijks paneeltje met Maria die van vlas of wol een draad spint en Jozef die een handje helpt.

VAN ZUYLEN-ROTHSCHILD

Bij het echtpaar Etienne baron van Zuylen van Nijevelt (1860-1934) en Hélène van Zuylen-de Rothschild (1863-1947) begon het ook met een kasteel. De familie van Etienne van Zuylen was al eeuwen in het bezit van Kasteel de Haar, dat in de loop der tijd was verworden tot een onbewoonbare berg stenen. Het echtpaar liet de ruïne vanaf 1892 herbouwen door Pierre Cuypers in de voor hem

De kruisiging
Meester van Lindau, omgeving van
ca. 1430-39. Tempera en gips op paneel, 125 x 89 cm
MUSEUM CATHARIJNECONVENT, UTRECHT

Gerestaureerd met steun van de Vereniging Rembrandt (mede dankzij haar J.G. van Oord Fonds) en particuliere begunstigers

kenmerkende neogotische stijl. Op zijn aanraden kochten Etienne en Hélène voor het eclectische interieur, internationaal een belangrijk voorbeeld van de zogeheten *goût Rothschild*, een aantal middeleeuwse kunstwerken van hoge kwaliteit, waaronder drie uitzonderlijke Brusselse wandtapijten uit een reeks over *De verlossing van de mens* en het middenpaneel van een Spaans altaarstuk dat is toegeschreven aan de 15de-eeuwse kunstenaar Joan Reixach. Dat stuk moet tot de dierbaarste bezittingen van de baron hebben behoord, want het hing boven zijn bed.

Er is van alle vier verzamelaars weinig bekend over de precieze beweegredenen om juist deze kunstwerken te kopen. Het toeval speelde natuurlijk een rol, de gelegenheid moest zich voordoen, en we weten in grote lijnen wat elke verzamelaar probeerde te bereiken. Maar de aankoop van een schilderij als de *Kruisiging* door Giovanni di Paolo maakt korte metten met het idee dat daarmee alles is gezegd. Het talent van de schilder mocht dan zwak zijn, schreven Van Heukelum en de Utrechtse bisschop Schaepman in 1877, maar in het schilderij was sprake van 'veel orde in de groepeering en bewegelijkheid in de figuren. In de uitdrukking ligt over het algemeen meer levendigheid dan adel; de drapeering van sommige gewaden, vooral van 't kleed van Maria en van een der Joden, zeer schoon.'

Misschien komen we daar het dichtst bij een beschrijving van dat *gevoel* waarnaar Van Heukelum bij kunstwerken zocht. Orde én bewegelijkheid: kunst die zo knap is gemaakt dat je het mysterie achter de vorm niet helemaal kan doorgronden, maar die tegelijk diepe indruk maakt omdat ze eenvoudigweg 'zeer schoon' is.

Dat doet denken aan een advies van de historicus Johan Huizinga – auteur van het beroemde *Herfsttij der middeleeuwen* – die er eens op wees dat je het handelen van illustere politici uit het verleden niet kunt verklaren als je ze bekijkt als 'bundels' van machtsconcepten en politieke strategieën. Zijn advies, dat op het handelen van kunstverzamelaars misschien nog wel meer van toepassing is, luidde: 'Vergeet den hartstocht niet.'

Laurens Meerman is wetenschappelijk redacteur van de Vereniging Rembrandt

De tentoonstelling *In de ban van de middeleeuwen* is t/m 26 januari 2025 te zien in Museum Catharijneconvent in Utrecht. Speciaal voor de leden van de Vereniging Rembrandt geeft conservator René de Kam een lezing over het verzamelen van middeleeuwse kunst in de 19de eeuw. Die lezing is op dinsdagmiddag 21 januari 2025 om 14.00 uur en duurt een uur.

Scan de QR-code als u de lezing wilt bijwonen (let op: het aantal plaatsen is beperkt).